

Утегенова Г.Ж.,* Альбаева А.А.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ ЕСІМ СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Автор корреспондент: gulzi_2615@mail.ru

Түйін: Мақалада орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есім сөздердің жасалу жолдары, олардың зерттелуі туралы мәлімет келтірілген. Көне тілдерде де, қазіргі түркі тілдерінде де зат есімдер лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы жасала береді. Біз осылардың ішіндегі морфологиялық тәсіл арқылы жасалуына баса назар аударамыз. Орта ғасырдағы барлық жазба ескерткіштердің тіліндегі зат есімдердің морфологиялық тәсіл арқылы жасалуына тоқталып, мысалдар келтірдік. Зат есім тудыратын жұрнақтардың кейбіреуі өздері тіркескен сөздердің лексикалық мағыналарына семантикалық реңк қана үстейді. Ескерткіштегі есім сөздердің барлығы бірдей түбір сөз бола бермейді, туынды болып та келеді. Олар жұрнақ арқылы бір – бірінен я басқа сөз таптарынан жасалады. Ең алдымен, есім сөздердің синтетикалық және аналитикалық сөз формалары арқылы жасалуына көңіл бөлдік.

Кілттік сөздер: зат есім, жазба ескерткіштер, морфология, түркі тілдері, сөзжасам.

Кіріспе Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштерінің тіліндегі сөздердің тұлғасы өзінің лексика – грамматикалық сипатына қарай қазіргі тілдегі сияқты негізгі түбір сөзден бастап сөзжасам жұрнақтар арқылы туындаған жаңа туынды сөздер, функционалды – грамматикалық сөзтүрлем жұрнақтар мен әр алуан жалғаулар қосылып айтылу арқылы сөз тұлғаларын түгел қамтыған. Яғни өзіміз зерттеп отырған сөзжасам жұрнақтары жазба ескерткіштер тілінде қалай жасалса, сол күйінде алып қарастырып, бүгінгі тілдік деректермен салыстырып зерттеу тіл дамуымен, жаңа лексикалық мағынаның қалыптасуымен түрлі құнды мәліметтер береді.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде көптік мағына беретін негізгі қосымшалар дыбыс үндестігіне бағынбайды. Сондықтан оның басқы дыбысы түбір сөздегі дыбыстың ыңғайына қарай түрленіп отырмайды. Буын үндестігіне қарай ол –лар, -лер болып жалғанады. Бұлар зат есімдерге де, есімдіктерге де, заттанған басқа сөздерге де жалғана береді. Жазба ескерткіштерде де, қазіргі түркі тілдерінде де көптік форма туғызатын –лар, -лер сан есімдерден кейін қолданылмайды, өйткені сан есімдер онсыз да анықталатын сөздің санын білдіреді. Мысалы: ары – лар (әулиелер), тікан - лар (тіккендер), кадлік - лар (киіктер), іт - лар (иттер), чак – лар (шақтар).

Қазақ тілінде жеті септік бар. Атау септігінен басқалары арнаулы жалғаулар арқылы жасалады. Жазба ескерткіштердегі септік жалғауларының да беретін мағыналары қазіргі тілдегіден айырмашылығы жоқ.

Затесімдер құрылымы жағынан жалаң да, күрделі де бола береді. Жалаң зат есім дерекі салаға бөлінеді: біріншісі – түбір затесімдер, екіншісі – туынды затесімдер. Ескерткіштегі есім сөздердің барлығы бірдей түбір сөз бола бермейді, туынды болып та келеді [1,180]. Олар жұрнақ арқылы бір-бірінен я басқа сөз таптарынан жасалады. Ең алдымен, есім сөздердің синтетикалық және аналитикалық сөз формалары арқылы жасалуына көңіл бөлу қажет.

Морфологиялық тәсіл арқылы жасалатын зат есімдерге зат есімнің өзінен, өзге сөз таптарына тиісті жұрнақтар арқылы туған туынды зат есімдер жатады. Барлық түркі тілдеріндегідей, ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілінде де қосымшалар арқылы сөз жасаудың мынадай тәсілдері бар. Олар:

- 1) Есімдерден затесімнің жасалуы
- 2) Етістіктерден және басқада сөз таптарынан зат есімдердің жасалуы

Бұларданбасқаескі қыпшақжазбаескерткіштерініңтілінде әртүрлі есімсөздеркатегориясын, етістіктержәнебасқадасөзтаптарынжасаубарысындақолданылатынсөзтүрлендіруші қосымшаларбар. Алғашқы категорияның қосымшалары (аффикстері), әдетте сөз тудырушы (сөзжасаушы), алекіншілері–сөзтүрлендіруші қосымшалар болып есептеледі. Бұлекеуі деграмматиканың бір саласы синтаксиспен өте тығыз байланыста қарастырылады.Тіл білімінің морфология саласында сөздің сыртқы формасы мен құрамдық бөліктері қаралып, жоғарыда аталған қосымшалар тек морфология құрамына енгенімен, оларды синтаксис тенбөле-жарақарауға болмайды.

Сондықтанда сөздің морфологиясы мен синтаксисіне байланысты мәселелер қарастырылады. Ескі қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерде сөз құрамы басқада түркі тілдеріндей түбірден және бірнемесе бірнеше лексикалық, грамматикалық қосымшалардан тұрады. Түбір (ары қарай бөлшектеуге келмейтін) мен туынды түбір (екі немесе оданда көп морфемадан тұратын) сөздің негізі болып есептеледі. Мысалы, түбір сөздерге: ет (ет), сүт (сүт), бал (бал), аш (ас), ун (ұн), йағ (май), үкі (үкі), йүк (жүк), уйа (ұя), йүң (түн) т.б.

Жалпы ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі сөздер өздерінің құрамына қарай дара және күрделі сөздер болып бөлінеді. Мысалы, йар (жар), кервенсара (керуенсарай), Темүр қазук (Темірқазық, жұлдызаты) т.б.

Н.А.Кононовөзінің «Грамматика современного узбекского языка»деген еңбегінде [2, 84] ескі қыпшақтіліндегі сөздердің он сөз табына жіктелетіндігі натап көрсетті. (Зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, жалғаулықтар, жұрнақ, одағай).

Зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақтар жұмсалу ерекшеліктеріне қарай өнімді, өнімсіз болып және кішірейту, еркелету мәнінде жұмсалса, сондай-ақ зат есімнің кейбір түрлері синтаксистік тәсілмен жасалады.

Көне тілдерде де, қазіргі түркі тілдерінде де зат есімдер лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы жасала береді. Біздердің зерттеп отырған ескерткіштерімізде есім сөздерден зат есім жасауға бейім жұрнақтар деп мыналарды көрсетуге болады. Мысалы: -чақ, -чық, -лық, -лік, -дық, -даш, -деш, -ув, -лук, -сүк, -ған.

Жазба ескерткіштердегі зат есімдердің беретін мағынасына қарай былайша топтастырып қарауға болады.

Қимыл мен әрекеттің нәтижесін білдіретін жұрнақтар:

-а, -е: йар – ескі түбірі йарлығ – жараулы; йара - жара.

-ғақ, -гек, -қақ, -кек: қ – ру – құрға, қ – руғақ - құрғақшылық.

-ғун, -гун, -ғын, -гын, -кын, -күн: тұтғун - тұтқын, ушқун - ұшқын, йарқын- жарқын.

Бұл жерде тек жиі қолданылатын және сирек кездесетін жұрнақтар деген тұрғыда ғана сөз етуге болады. Есім сөздерге жалғанып есім тудыратын жұрнақтардың ішінен бірінші топқа –ча, -чақ, -қ, екінші топқа -туқ, -ге сияқтыларды жатқызамыз.

Ескерткіштердегі есім сөздерге жалғанып зат есім тудыратын жұрнақтардың бастылары төмендегідей:

- қ // - к, -ақ // -ек жұрнағы, негізінен алғанда, кішірейткіш ұғым береді. Жазба ескерткіштерде –қ, -к, -ақ, -ек, -әк, -ық, -ик, -уқ, -үк тұлғаларында қолданылады. А.Ысқақов бұл жұрнақты – нағыз омоним жұрнақ деп есептей келіп, оның мынадай мағыналарын атап өтеді:

1. Етістіктен туған зат есімдер (қазық, күйік, т.б.)
2. Есімдерден туған зат есімдер (мойнақ, тікенек, т.б.)
3. Етістіктен туған сын есімдер (бөлек, сирек, сынақ, т.б.)
4. Еліктеуіш сөздерден туған сын есімдер (қалтақ, шыжық, т.б.)
5. Есімдерден туған етістіктер (сауық, өшік, кешік, т.б.)
6. Түбір етістіктен туған туынды етістіктер (көнік, қанық, т.б.)

Бірақ, кейде ол дәл осындай мағына тудыра отырып, өзі жалғанған сөзді басқа бір нәрсенің атына айналдырып жібереді. Мысалы, көрк (көрік) дегенде -к формасы арқылы

жаңа бір зат есім жасалып тұр. Сақақ (иек) деген сөздегі –ақ жұрнағы арқылы етістіктен есім сөз жасалып тұр [3, 212].

-ма // - ме жұрнағы кейбір түбір есімдіктерге жалғанып, зат есім жасайды. Мысалы, а^ама (соқыр) деген сөздегі -ма жұрнағы жалғану арқылы зат есім жасалып тұр.

-чақ // -чек, -чық // -чік жұрнағы көне тұлғалы ч + ақ, ч + ық деген екі жұрнақтан құралған. Бұл жұрнақ жалғанған түбірге үш түрлі мағына үстейді: а) кішірейту мағынасы; ә) сөз мағынасын кішірейте отырып, бөтен ұғым беретін жаңа сөз, яғни зат атауын жасау; б) кәсіпті көрсетеді. Мысалы, бірінші мағынада: сығыр (өгіз) – сығырчық (өгізше); екінші мағынада: іч (іш) – іччек (ішек); үшінші мағынада: өрүм (өрім) - өрүмчік (өрмекші).

Балчық – балшық (лай), есенлік – есендік (амандық, саулық, аман - есендік, есен - саулық), чузув және йазмақ – жазу – сызу, ашлық – астық, турумчақ - ескі жастағы тайлақ, бурундық – мұрындық (түйенің мұрындығы), қарындаш - туған-туысқан, үрім- бұтақ (туған ағайындас адамдар). Қазақ тілінде – қара - ата қарындаш, ата қыз қарындаш, ана қыз қарындаш, йердеш – жерлес, ерсүк - ойнасқор (әйел), еркұмар (әйел, жәлеп әйел).

Балчық (балшық). Қыпшақ жазба жадыхаттары мен тілдерінің көбінде кездесетін танымалды сөз: балчық // балчүк // балчых // балшық (грязь, глина, тина, ил, тас);

Турумчақ (екі жасар тайлақ). Зайончковский: турумчақ (-чах // - чақ, кішірейту мағынасын беретін аффикс жалғанып тұр. Қазақша: тоқты – торым; ДТС- турум // торум (верблюжонок).

-тук//-түк,-дук//-дүк жұрнақтары өзі жалғанған түбірдің лексикалық мағынасын өзгертіп жібергенмен, туынды түбір сөздің негізгі түбірмен байланысы ән тек байқалып тұрады, яғни өзі жалғанып жасалған өздің түбір сөз мағынасына байланысты екендігін көрсетеді. Мысалы: қол (қол) – қолтук (қолтық). Бурундүк (мұрындық). Тас – бурундүк (стерженок, тоненькая палочка проодеваемая через хрящи под ноздрями верблюда, за которую привязывают поводок). Түркі – қыпшақ тілдерінде түгел айтылады[4,126], әртүрлі алло фондары бар.

-ман, -мен – есімшенің келер шағымен зат есімге жалғанып, зат есім тудыратын өнімсіз жұрнақ. -ман аффиксі М.Қашғаридің пікірінше парсы тілінен аударғанда тектес, тәрізді, сияқты деген мағынаны білдіреді. С.Аманжолов -ман арабтан әуелде адам мағынасында еніп, кейін жұрнаққа айналған.

-ман // -мен жұрнағы адамдардың өзара қоғамдық қарым – қатынасын, заттың бейімділік қалпын білдіреді. Мысалы: талаш (талас) – талашман (таласушы кісі, таласқа түсуші).

Қорытынды: Жалпы түркі тілдерінде, соның ішінде қыпшақ тілінде де, сөз тудыру, сөз жасау амалдары грамматикалық құрылыс жүйесінде үлкен қызмет атқарады. Әсіресе, көне жазу ескерткіштерін зерттеуде олардың маңызы зор, өйткені ертеде жазылып қалған материалдардың ішінен жаңа сөз жасаудың басқа жолдарын айқындау түбір мен қосымшаларды саралап ажыратып беруден әлдеқайда өнімсіз де қиын. Қыпшақтардың сапалық қасиетін, олардың өнімсіз не өнімді жұрнақ екендігін ажырату тірі тілдерге қатысты алып қарағанда қиын көрінбегенмен, өлі тілдердің материалдарына қарап олай айтуға болмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тектіғұл Ж. «Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы» А. «Ғылым» 2012, 302 б.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. Москва-Ленинград, 2010, 240.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі.2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. Алматы: Ана тілі, 2011, 384 б.
4. Древнетюркский словарь. // Ленинград.: 1969, 678 с.

Аннотация: В статье приводятся сведения о способах создания именных слов в письменных памятниках средневековья, их исследовании. Существующие, как в древнем, так и в современном тюркском языке, формируются лексическими, морфологическими, синтаксическими способами. Особое внимание мы уделяем морфологическому подходу к их составлению. Мы приводили примеры, когда существующие в языке всех письменных памятников средневековья образовались морфологическим способом. Некоторые из суффиксов, которые образуют существительное, на лексическое значение слов с которыми они сочетаются, добавляют им только семантический оттенок. Все именные слова в памятнике не являются однокоренными словами, они бывают и производными. Они образуются через суффиксы друг от друга или от других части речи. Прежде всего, мы обращали внимание на то, что существительные формируются с помощью синтетических и аналитических форм слов.

Ключевые слова: существительное, письменные памятники, морфология, тюркские языки, словообразование.

Abstract: The article provides information about the methods of creating nominal words in written monuments of the middle ages, their research. Existing in both ancient and modern Turkic languages are formed in lexical, morphological, and syntactic ways. We pay special attention to the morphological approach to their composition. We have given examples when all written monuments of the middle ages that exist in the language were formed in a morphological way. Some of the suffixes that form a noun add only a semantic tinge to the lexical meaning of the words they are combined with. All nominal words in the monument are not single-root words, they can also be derived. They are formed through suffixes from each other or from other parts of speech. First of all, we paid attention to the fact that nouns are formed using synthetic and analytical forms of words.

Keywords: noun, written monuments, morphology, Turkic languages, word formation.